

Олексій Комар
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

«ХОЗАРІЯ І РУСЬ» МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

У статті запропоновано огляд двох праць М. Брайчевського – «Хозарія і Русь» та «Аскольд – цар київський», присвячених взаємодії Хозарії та Русі у IX–X ст., а також історії виходу на міжнародну арену Південної Русі князя Аскольда у IX ст.

Ключові слова: М. Брайчевський, Хозарія, Русь, князь Аскольд, кочовики, хозари, салтівська культура.

В статтє предложен обзор двух работ М. Брайчевского – «Хазария и Русь» и «Аскольд – царь киевский», посвященных взаимодействию Хазарии и Руси в IX–X вв., а также истории выхода на международную арену Южной Руси князя Аскольда в IX в.

Ключевые слова: М. Брайчевский, Хазария, Русь, князь Аскольд, кочевники, хазары, салтовская культура.

The paper is the review of two works of M. Yu. Braychevskij: Khazaria and Rus' and Askold – the Tsar of Kyiv concerning the relations of Khazaria and Rus' in IX–X centuries, as well as the history of the involving of South Rus into international politics under the prince Askold in 9th century

Keywords: M. Braychevski, Khazaria, Rus, prince Askold, nomads, Khazars, Saltiv culture.

У 2009 році вийшов друком другий том вибраних праць Михайла Юліановича Брайчевського (1924–2001), у якому вперше було видано дві чи найбільш контроверсійні роботи дослідника – «Хозарія і Русь» та «Аскольд – цар київський» [Брайчевський, 2009]. Разом з О. Сухобоковим авторові довелося взяти участь у підготовці даного видання на стадії наукової редакції рукописів, складання списку літератури до книги, а також створення післямови. Щоправда, історіографічний начерк сучасного стану вивчення проблеми ілюстрував суперечливість більшості висновків книги, одразу позиціонуючи її як пам'ятку історичної думки, а не актуальне історичне дослідження. Такий підхід не влаштував упорядників тому, і, зрештою, науковий коментар до книги обмежився лише короткою дипломатичною передмовою О. Сухобокова [Сухобоков, 2009], який тривалий час працював разом

з М. Брайчевським в Інституті археології НАН України. Побачити завершений вигляд книги, на жаль, жодному з дослідників не судилося.

У підсумку читач отримав нагоду ознайомитися з двома раніше не опублікованими роботами М. Брайчевського, але без жодного уявлення про їх характер, сприймаючи фактично чернетки нарисів як завершені монографічні дослідження. Враховуючи ж відверту різкість і провокативність ідей та місцями відсутній науковий апарат, реакція на книгу від фахівців, що не мали змоги бути персонально знайомими з М. Брайчевським, виявилася доволі негативною, аж до відмови книзі в статусі наукової та такої, що заслуговує на розгляд ідей у письмовому вигляді. Після чергового випадку зустрічі з подібною оцінкою мені здалося необхідним повернутися до ідеї післямови, яка хоча б частково повернула творам їхній контекст.

Зауважимо одразу, що «Хозарія і Русь» та «Аскольд – цар київський» не належать до розряду праць, над якими дослідник працював до останніх днів життя. Рукописи обох творів М. Брайчевського машинописні, проте не містили дат їх створення, завершених списків літератури та апарату посилань. Поряд зі звичайними посиланнями подекуди в тексті траплялися скорочені посилання на книги й статті, які вдалося ідентифікувати, іноді ж посилання обмежувалося лише номером сторінки невідомої праці. Часом траплялися й пропуски для вставок цитат. Зрозуміло, що перед нами лише чернетки, конспекти думок автора, записані, однак не розвинуті на рівні завершеної фактологічної аргументації. На наступному етапі роботи такі чернетки традиційно розрізалися, у пропуски вклеювалися вставки та правки, лише після цього робота передруковувалася начисто. Відсутність таких правок свідчить, що книга «Хозарія і Русь» писалася *de facto* «в стіл», без сподівання на друк. У дещо кращому стані був науковий апарат рукопису «Аскольд – цар київський», над ним дослідник працював помітно ретельніше.

У певному розумінні такі праці, позбавлені самоцензури, виглядають навіть цікавіше для читача, ілюструючи роздуми, хід думок та методи роботи автора, а також його «чистий» стиль, без «нальоту» зовнішньої редакції. Утім, при серйозному аналізі концепцій доволі важко зрозуміти, чи є викладена аргументація вичерпною, чи її так і не вдалося повністю викласти автору, позбавленому можливості довести до друку власний твір.

У випадку з працями М. Брайчевського також показово, наскільки важливо дослідникам-історіографам враховувати особливості характеру й манери поведінки конкретної персоналії, нюансів часу, у який він працював – адже лише знання таких деталей дозволяє правильно зрозуміти мотиви, що керували істориком при створенні тієї чи іншої концепції. Що, наприклад, собі може уявити дослідник, який бере до

рук праці М. Брайчевського з масштабними сміливими реконструкціями подій періоду, де ми практично не володіємо джерелами? Ученого-«синтезатора», відірваного від реалій фактологічної бази? Фантазера? Чи, навпаки, претензійного ментора, який безапеляційно викладає своє бачення, не напружуючись його аргументувати? Позера, котрий нагромадженням малопов'язаних між собою фактів і джерел намагається відлякати можливих опонентів позірним інтелектуалізмом? Жодне з таких вражень не буде вірним щодо М. Брайчевського.

Співробітники Інституту археології НАНУ, яким випало працювати разом з М. Брайчевським у відділі слов'яно-руської, а згодом – давньоруської та середньовічної археології, одностайно, як найяскравіший спогад про «Діда» (так поза очі ласкаво називали у відділі найстаршого колегу), згадують, наскільки вдало він умів оживити, здавалося б, найсерйозніше та найнудніше засідання. Жартом, ремаркою, історією, цитатою. Проте найчастіше – провокаційним запитанням до доповідача чи аудиторії, викликаючи обмін думок. Без останнього М. Брайчевський не мислив собі наукового зібрання, часом спеціально провокуючи дискусію навіть у випадках повної згоди, хитро спостерігаючи потім, як викрутиться із ситуації доповідач, з обов'язковою подякою йому в кінці за змістовні відповіді. Здатність побачити іншу сторону проблеми завжди вражала, його запитань чекали з острахом і сподіванням водночас, адже М. Брайчевський часто надихав інших на створення нових ідей, принципово завжди відстоюючи висоту інтелектуальної планки археології. Дослідник любив дивувати, а інтелектуальна провокація як основний метод в житті переносилася і на сторінки друкованих праць.

Історичну науку М. Брайчевський сприймав як мистецтво реконструкції. Мистецтво знайти зв'язок між двома розірваними ланками, мистецтво викласти в чітку лінію окремі деталі ланцюжка, мистецтво бачити лінію історичного розвитку.

В умовах обмеженості джерел реконструкція завжди є поліваріантною, і М. Брайчевський усвідомлював це як ніхто чітко. Помічаючи найменші вади у схемах опонентів, він, проте, ніколи не вдавався лише до банальної критики – його методом завжди було створення альтернативної концепції, кожна з яких – від монументального історичного полотна до тонкої інтелектуальної провокації – відбивала оригінальне авторське бачення історичного процесу й історичної науки в цілому. З-під пера вченого виходили праці, написані легкою, живою мовою, доступною непідготовленому читачеві, і водночас насичені складним багатривневим аналізом, нюанси якого зрозумілі лише фахівцям.

Методика та історіософія М. Брайчевського однаковою мірою заслуговують на увагу як явище наукове й культурологічне. Важко не помітити, що дослідник належав до романтиків-слов'янофілів, палко й часом навіть емоційно віддзеркалюючи у своїх роботах любов до минулого свого народу. Однак її ширість і органічність у поєднанні з гострим критичним розумом не дозволяють стверджувати про тенденційність чи упередженість автора – це радше проблема світобачення. Інший аспект – за собою викладу й аргументації своїх думок.

Як бачимо на прикладі начерку книги «Хозарія і Русь», виклад дедуктивної концепції передував її обґрунтуванню посиланнями на фактичний матеріал. Уважний читач помітить у книзі й увесь набір традиційної риторики історичної науки радянської доби: посилання, коли потрібно, на класиків марксизму-ленінізму, на твердження партійних академіків, на теорію формацій тощо. Цікавіше інше – як саме М. Брайчевський їх використовує. Мов досвідчений шахіст, дослідник розставляє такі «аргументи» по тексту як пастки для своїх опонентів – «ну ж бо, спробуйте посперечайтися не зі мною, а з “класиками”!». Мовою сучасної молоді ми б назвали цей прийом «тролінгом». Але, власне, ніяк інакше, як «тролінгом», я б не назвав і всю книгу «Хозарія і Русь».

І все ж – слов'яни чи хозари? Саме таке питання, мабуть, виникає у більшості непідготовлених читачів після ознайомлення із цією книгою. Хто насправді був доміантною політичною, економічною, культурною силою у Східній Європі в VII–IX ст.? Кому належить не писемна, а реальна слава сили Хозарського каганату? Чи справді він був кочівницькою державою? Хто такі хозари і чи існували вони взагалі? Парадоксально, але попри позірну наївність таких питань, навіть досвідчений фахівець у 80-х роках ХХ ст. не зміг би дати на них однозначної відповіді.

Проблема взаємодії кочовиків та слов'ян завжди була актуальною і привертала увагу різних дослідників: від вузько-спеціалізованих фахівців (археологів, лінгвістів, істориків) до культурологів і теоретиків історичної науки. Кожен з дослідників по-своєму бачив саму суть проблеми, по-своєму уявляв історичну епоху, використовував різні матеріали та різні методи. Усе це спричинило існування в історіографії великої кількості найрізноманітніших, часто діаметрально протилежних поглядів на одні й ті самі процеси, явища та події.

Місце книги «Хозарія і Русь» у переліку праць М. Брайчевського особливе. Попри блискучу різносторонню ерудицію, дослідник рідко вдавався до глибокого аналізу проблем, що виходять за рамки власне слов'янської історії. Взятися ж за написання книги з дещо чужої для нього тематики змусили, з одного боку, бажання викласти своє бачення моделей взаємодії кочових та осілих суспільств, а з другого, – неприкрита суперечливість картини Хозарського каганату в радянському хозарознавстві 80-х років ХХ т., коли власне й було створено дану книгу. У своїх уявленнях про хозар та матеріальну культуру Хозарського каганату М. Брайчевський відштовхувався переважно від праць М. Артамонова [Артамонов, 1962], М. Мерперта [Мерперт, 1957], І. Ляпушкіна [Ляпушкин, 1958], С. Плетньової [Плетнёва, 1967; 1982], В. Міхеєва [Михеев, 1985]. Саме з поглядами цих дослідни-

ків, які стали визначальними для всього радянського хозарознавства, і йде основна полеміка в тексті книги. Викриваючи одну за одною слабкі ланки «офіційної» концепції, М. Брайчевський доходить, здавалося б, парадоксальних висновків щодо етнічного складу, характеру економічного потенціалу та організації Хозарського каганату. Проте справа не в оригінальності бачення ситуації М. Брайчевським – адже насправді корені цього парадоксу вже із самого початку були закладені в основу власне «домінуючої» історичної інтерпретації «салтово-маяцької культури» – матеріальної культури Хозарського каганату.

Сталося це ще в повоєнний час, в умовах тотальної політичної чистки радянської історичної науки на предмет теорій про «народи панів». Забороненими темами водночас стали історії всіх давніх народів, під владою яких у різний час перебували чи могли перебувати слов'яни. Науковою нормою став гнівний стиль розвінчання, яким різко засуджувалися «норманістична теорія» походження Русі, «готська теорія» походження черняхівської культури. Не минула ця хвиля і хозар. Безпосереднім приводом для цькування радянського хозарознавства стала спрямована проти М. Артамонова стаття «П.И. Иванова» в газеті «Правда» від 25 грудня 1951 року «Об одной ошибочной концепции», яка спровокувала ряд негативних наслідків, уже неодноразово згадуваних у літературі [Артамонов, 1962, с. 37; Новосельцев, 1990, с. 54; Плетнёва, 1999, с. 9]. З обговорення в друці (чи, точніше, «публічних виступів») найбільше уваги, як правило, приділяється різкій реакції головного ініціатора антихозарської кампанії – Б. Рыбакова [Рыбаков, 1953]. Значно важливішою ж, на наш погляд, стала стаття М. Мерперта [Мерперт, 1953], яка наглядно показала, у якому напрямі будуть змушені розвивати в таких умовах подальше вивчення історії ранньосередньовічних номадів самі фахівці.

М. Мерперт перед необхідністю односторонньої критики М. Марра та М. Артамо-

нова обрав дипломатичний підхід: погляди М. Артамонова розглядалися лише під кутом критики «марризму», тоді як увесь тягар обвинувачень у «перебільшенні ролі хозар» перекладений на М. Марра та до революційних істориків. Дві частини цієї статті різко контрастують за професіоналізмом оцінок історичних подій і поглядів. Критика М. Артамонова надзвичайно обґрунтована й обдумана – М. Мерперт абсолютно справедливо відбирає раціональне зерно в поглядах останнього, відкидаючи, хоча й у досить жорсткій формі, «алхімію Марра» [Мерперт, 1953, с. 181–188]. Зовсім по-іншому, у стилі найкращих традицій мови пролетарської брутальності, оцінюється «хозарська теорія». Хозарський каганат, який ще недавно називався «одним з найважливіших явищ в політичній та культурній історії нашої країни» [Артамонов, 1940, с. 132], тепер зводився лише до ролі «примітивного державного утворення напівкочових тюркських племен», що характеризується як «ефемерне утворення, яке не мало ні спільного економічного базису, ані спільної культури» [Мерперт, 1953, с. 166]. Нова постановка проблеми позбавляла хозар навіть права мати власну культуру: «хозарська культура штучно й безсистемно поєднала найрізноманітніші елементи», складові яких «примітивні» хозари лише запозичили в сусідів: «Д.І. Іловайський у своїй відомій роботі “Разыскания о начале Руси” <...> дуже переконливо писав, що тюркські племена, які заснували Хозарський каганат, у Східній Європі “незворотно піддалися впливу більш обдарованих і розвиненіших народностей слов'янських і особливо кавказьких”» [Мерперт, 1953, с. 166, 167]. В умовах, коли аналіз навіть проблем, лише дотичних до хозар та Хозарського каганату, розглядався вже як вияв політичної нелояльності до правлячого режиму, хозарська тема, яка на початок 50-х років ХХ ст. перебувала на піку наукового інтересу, зазнала непоправного психологічного удару. Проте повністю замовчувати її просто не

було можливості, особливо в археології, де не викликала сумніву належність до культури Хозарського каганату салтово-маяцької археологічної культури. Це й зумовило практично повний перехід хозарознавчої проблематики в СРСР до компетенції археології.

Час завжди дозволяє переоцінити події, по-іншому поглянути на всі проблеми, й у своїй останній праці С. Плетньова, характеризуючи першу узагальнюючу роботу по салтівській культурі І. Ляпушкіна [Ляпушкін, 1958], зазначила, що в ній питання Хозарського каганату повністю замовчується: «Створюється враження, що ні хозар, ні такої держави ніби й зовсім не було» [Плетнёва, 1999, с. 10]. І справді, як писати про археологічну культуру Хозарського каганату, коли вже сама згадка про хозар небезпечна? У такій ситуації потрібен був компромісний варіант – і археологи його дійсно знайшли на рівні теоретичних засад.

30-ті роки ХХ ст. позначилися небувалим розквітом «нового вчення про мову» М. Марра та його школи. Нова, справді революційна теорія глотогенезу, яка, принаймні візуально, нагадувала реалізацію в науковій практиці ідеї діалектики, була оголошена «марксистською» та «єдино вірною», що в дійсності означало її насильницьке впровадження в наукову сферу. Останнє стосувалося переважно старшого покоління вчених, оскільки тодішня молодь сама із захопленням зустріла нову інтелектуальну моду. Звичайно, багато з ідей М. Марра сьогодні здаються абсурдними, проте, як зауважив М. Брайчевський, важливо виділити з них на той час актуальні й прогресивні [Брайчевський, 1968, с. 12–13]. На противагу традиційній теорії утворення мови шляхом диференціації, М. Марр вважав, що мови утворювалися шляхом «схрещення» – злиття, дифузії – різних мов. Саме тут ми стикаємося з важливим теоретичним постулатом, який на багато десятиліть визначив напрям розвитку радянської історичної науки. Роз-

глядаючи процес контакту мов, М. Марр завжди виходив з наявності певного місцевого мовного субстрату, який зазнавав змін під зовнішнім імпульсом і, видозмінюючись якісно, перетворювався на нову мову, у якій співвідношення привнесеного і початкового елементів завжди залишалося на боці початкового. Механічне перенесення даної ідеї з області глотогенезу в область етногенезу призвело до запозичення істориками неприпустимо вільного поводження з термінами «асиміляція», «змішування етносів» тощо, а також до своєрідної абсолютизації автохтонізму з його одночасною абсурдизацією, оскільки існування «чистих» автохтонних народів (не утворених внаслідок злиття з іншими) при цьому повністю заперечувалося.

На практиці фактична складова висновків М. Марра, наприклад, для історії східноєвропейських номадів, матеріалізувалася у твердження, що принаймні від початку I тис. до н. е. до початку II тис. н. е. степове населення даного регіону у своїй основі не змінювалося – яким би не був зовнішній імпульс, він лише розчинявся у всепоглинаючому місцевому субстраті, зумовлюючи, проте, щоразу його видозміни, унаслідок чого і з'являлися нові племена кімерійців, скіфів, сарматів, болгар, хозар, половців і т. д. Методика та погляди М. Марра були яскраво реалізовані вже в першому ж серйозному спеціальному дослідженні історії хозар та ранньосередньовічних номадів Східної Європи – «Очерки древнейшей истории хазар» М. Артамонова [Артамонов, 1936]; повністю пронизана ідеями М. Марра і капітальна монографія «История хазар» [Артамонов, 1962]. Остання була в цілому закінчена ще до заборони «марризму», однак видана пізніше, тому автору довелося старанно викреслити ім'я Марра з усіх сторінок книги. Зрозуміло, це було абсолютно неможливо зробити з методикою роботи, з поглядами дослідника на етнічні процеси, які залишилися незмінними. М. Артамонову судилося стати найяскравішою постаттю в хозарознав-

стві середини ХХ ст., основоположником цілої школи археології Хозарського каганату. У свідомості молодшого покоління його праці стали взірцем, своєрідною інтелектуальною планкою, а методика роботи – об'єктом доволі некритичного наслідування, незважаючи на всю критику – справедливую і несправедливу, – якої довелося зазнати досліднику.

Голосний повоєнний політичний процес під назвою «розвінчання марризму», організований групою мовознавців під прикриттям імені «Й. Сталін», торкнувся історичної науки загалом і М. Артамонова особисто. Проте, як не дивно, справжнього, а не показового осуду зазнала лише одна частина автохтоністичних поглядів М. Марра – заперечення можливості існування «чистих» автохтонних сучасних етносів. Причиною цього було нове політичне замовлення – створення максимально автохтоністичної концепції походження слов'ян та їх державності на протигагу історичним концепціям, покладеним в обґрунтування гітлерівського «Drang nah Osten». Саме протигагою прямолінійному міграціонізму й стала історична частина теорії М. Марра про дифузію етносів і культур, у результаті якої місцевий субстрат мав нібито завжди залишатися домінантним, незважаючи на всі відзначені писемними джерелами міграції населення. Щоправда, тепер ця концепція була позбавлена авторства і перетворилася на безіменне надбання радянської історіографії.

Дискусія про етнічну належність салтово-маяцької культури до 40-х років ХХ ст. відбувалася переважно в контексті визнання її північнокавказьких витоків з необхідністю виділення в ній хозарських, аланських та інших етнічних компонентів. Початок же післявоєнної боротьби з усіма історичними концепціями, де фігурували як творчий елемент «народи панів», автоматично прибирав з порядку денного проблему виділення власне хозарських елементів. З «програмних» статей Б. Рібакова та

М. Мерперта випливало, що хозари були примітивним кочовим плем'ям з низьким рівнем культури, яка перебувала під сильним впливом культури місцевих племен і тому майже не виділялася на їхньому фоні. А постулат про неодмінну чисельну перевагу місцевого населення над прийшлим перевів у розряд другорядних питань і пошук власне хозар, оскільки вся матеріальна культура Хозарського каганату виявлялася, таким чином, практично повністю створеною населенням, залежним від хозар. Такі теоретичні засади і дозволили М. Мерперту та І. Ляпушкіну розділити пам'ятки салтівської культури на два локальні варіанти: степовий та лісостеповий, які дослідники одноставно пов'язали відповідно з булгарами та аланами [Мерперт, 1957, с. 30–33; Ляпушкін, 1958, с. 137–148].

У той час, як алани давно виділялися в салтівській культурі за надійним комплексом археологічних та антропологічних ознак, власне «булгари» (а не «булгаро-хозарське населення») в даному контексті з'явилися вперше. І. Ляпушкін не приховував своєї логіки: «претендентами» на степовий варіант салтівської культури є не ті племена, які в цьому ареалі фіксуються писемними джерелами у VIII–X ст., а лише «місцеве населення» – племена, які займали дану територію в дохозарський час, тобто булгари та авари, з яких вибір, звичайно ж, зупинився на булгарах [Ляпушкін, 1958, с. 147]. Гіпотезу М. Мерперта та І. Ляпушкіна прийняли також В. Генінг та А. Халіков [Генінг, Халіков, 1964], а С. Плетньова у своїй узагальнюючій праці не лише керувалася такою інтерпретацією, як повністю доведеною, але й, виділивши три додаткові варіанти салтівської культури, співвіднесла один з них (дагестанський) з хозарами, а решту – з булгарами, дійшовши парадоксального висновку, що основним населенням ядра Хозарського каганату були булгари та алани [Плетньова, 1967, с. 186–189].

Саме таке бачення превалює в салтовознавстві й донині, хоча, як справедливо

зауважив Г. Афанасьєв, насправді обґрунтованого розмежування «оногуро-булгаро-хозарських» ознак так ніхто й не зробив [Афанасьєв, 1987, с. 200; Афанасьєв, 2001, с. 44]. Додамо, до цього часу також не робилося жодної спроби аргументувати місце походження носіїв степового варіанту салтівської культури шляхом порівняння їхніх пам'яток зі степовими пам'ятками попереднього періоду VII – початку VIII ст. Ситуація справді цікава: тверде переконання, що хозари, зустрівшись у Східній Європі з величезним масивом булгарських племен, практично розчинилися в ньому, склавши лише невелику соціальну верхівку Хозарського каганату, є похідним від переконання в абсолютній чисельній перевазі булгар у складі населення салтівської культури. Водночас ні булгарська належність населення степових варіантів салтівської культури, ані його зв'язок зі степовим населенням досалтівського часу ніким ніколи спеціально не обґрунтовувалися. Фактично вся радянська школа салтознавства базувалася на гіпотезах «класиків», створених в умовах тотальних гонінь на хозарську проблематику. Тому не диво, що знову на сторінках наукових праць хозари як самостійний предмет дослідження з'явилися лише в 90-х роках ХХ ст.

Як переконаний автохтоніст М. Брайчевський поділяв теоретичні засади основної концепції салтознавства, однак її висновки були надто дивними, щоб на них не звернути уваги. Справді, неупереджений дослідник, спробувавши зрозуміти на підставі існуючих археологічних узагальнень картину Хозарського каганату, опиниться у своєрідній логічній пастці: якщо вся культура каганату створена залежним від хозар осілим населенням, то хто ж такі хозари і чи були вони взагалі?

Перед нами постане величезна зона Східної Європи, у якій чітко виділяється археологічне ядро каганату – ареал салтівської культури (Подоння, Крим, Приазов'я), а навколо – ареали культур різноманітних народів-данників хозар (слов'яни, волзькі

булгари, мадяри, народи Північного Кавказу). Співвідношення населення залежних областей і «ядра» навряд чи можна оцінити на користь «салтівців». На перший погляд, знайома ситуація кочівницької імперії. Проте не в нашому випадку. Як уже згадувалося вище, із п'яти локальних варіантів салтівської культури, виділених С. Плетнєвою, три – степовий донський, приазовський та кримський – дослідниця визнала належними булгарам, один – лісостеповий донський – аланам, ще один – дагестанський – співвіднесла з хозарами. Причому наразі й останнє твердження викликає сумніви, адже «дагестанський варіант» салтівської культури хронологічно передуює появі самої культури й має з нею надто слабкі паралелі в комплексі культурних ознак [Флєрова, Флєров, 2000].

Сумнівний також інший аспект цього питання – етнос носіїв «дагестанського варіанта». Традиційно тут прийнято розміщувати самих хозар [Магомедов, 1983], оскільки арабські джерела називають місто Баланджар першою столицею каганату [Новосельцев, 1990, с. 122–125]. Проте більш інформовані про історію регіону в VII ст. албанські джерела однозначно заперечують це твердження. Баланджар, або «Варачан», докладно описаний у Мовсеса Каланкатуаці, який також розповідає і про «великого князя гунів» «Алп-Ілітуера». Володар Варачана був одружений з донькою кагана і заслужив у того титул «Ілітуер», тобто ельтебер [Мовсес Каланкатуаці, 1984, с. 127–128]. Інститут ельтеберів ввели в Західнотюркському каганаті в часи правління Тон-джабгу-кагана. Так називали правителів підкорених тюрками племен, які склали свої повноваження хана перед каганом [Бичурин, 1950, т. 1, с. 283]. У Хозарському каганаті титул ельтебер також відзначений для правителя данників хозар – волзьких булгар [Кляшторный, 1984, с. 21]. Тюрки (хозари) і жителі Баланджара окремо згадуються у викладі подій 653 року, а власний правитель міста згадується і в подіях 723 року [Новосельцев,

1990, с. 124, 180], тобто до останніх днів свого існування місто було центром окремої автономної адміністративної одиниці Хозарського каганату.

Ідентифікувати «гунів» вірменських джерел нескладно. Наприкінці V – у VI ст. землі Дагестану на північ від Дербента займали численні племена савірів [Артамонов, 1962, с. 69–79]. У другій половині VII ст. широка й вузька редакції «Вірменської географії» локалізують тут уже «царство гунів», причому широка редакція згадує водночас і савір дещо північніше [Патканов, 1883, с. 31, 38]. Однак, за тим самим джерелом, степи на захід від Волги мали займати хозари, тобто місця савірам на карті насправді не знайшлося. Схоже, що етнонім «савіри» запозичений тут автором «Географії» з більш раннього, як вважає А. Новосельцев, перського джерела [Новосельцев, 1990, с. 82], і штучно втиснутий між «гунами» й хозарами. Враховуючи ж, що давні автори не знають після тюрків ніякого вторгнення в Дагестан наприкінці VI – у VII ст. нового кочового об'єднання, здатного практично повністю витіснити савір з їхніх земель, єдиною переконливою версією племінної ідентифікації згаданих «гунів» залишається савірська. Не зважаючи на часту появу хозар у районі Баланджара у зв'язку з різними військовими кампаніями, культура населення Дагестану зберігала свою специфіку. Вона справді далека від салтівської і не може механічно зараховуватися до її складу. Хозари знову, мов тіні, вислизують від нас.

Приклад Баланджара показує, що не всі з «хозарських міст» справді були населені хозарами. Як підкреслювала С. Плетньова, на сьогодні єдина пам'ятка, яка достовірно належала хозарам, – це Саркел [Плетньова, 1996, с. 3; 1999, с. 86]. Звичайна логіка наукового дослідження, здавалося б, підказує, що в такому випадку саме комплекс культури Саркела і має бути прийнятий за еталон «хозарської культури». Власне, у такому дусі й була витримана робота М. Артамонова 1940 року [Арта-

монов, 1940], однак уже в післявоєнній монографії 1962 року під впливом недавньої антихозарської кампанії та нещодавно опублікованої праці І. Ляпушкіна [Ляпушкін, 1958] дослідник вкрай обережно охарактеризував культуру Саркела як близьку до культури пам'яток Волзької Булгарії та Болгарії, зауваживши, щоправда, що приблизно так і має виглядати культура хозар [Артамонов, 1962, с. 288–323]. Різницю культурного комплексу цитаделі та решти частин Саркела М. Артамонов пов'язував з найманим характером гарнізону в 300 воїнів, який, на думку вченого, переважно складався з гузів. С. Плетньова інтерпретувала ситуацію інакше: у цитаделі розміщувався тюркський гарнізон з хозар і гузів, а в самому місті мешкали переважно булгари [Плетньова, 1967; 1986]. Щоправда, у більш пізніх роботах [Плетньова, 1996; 1999] питання етносу жителів Саркела вже оминається; дослідниця розмірковує про поліетнічність населення міста, утім, знову, не виділяючи жодних ознак хозар. Отже, і в «єдиній достовірно хозарській пам'ятці» хозари також залишалися фантомом.

Високий науковий авторитет С. Плетньової в поєднанні з «політкоректністю» етнічної концепції Хозарського каганату надовго забезпечив спокійну роботу археологам-салтовознавцям. На їх думку, простори Нижнього Подоння, Прикубання та Криму, хозарські міста Подоння, Приазовського й Чорноморського узбережжя були заселені булгарами, лісостепове Середнє Подоння – аланами, хозарам же відводилася лише окреслена пунктиром зона напівпустель Нижнього Поволжя, де, за прогнозами, і мала критися культура кочовиків-хозар, відмінна від культури осілого та напівосілого «алано-булгарського» населення салтівської культури [Плетньова, 1967, с. 187]. У 1981 році такі пам'ятки справді вже були виділені С. Плетньовою в окремий тип поховань салтівської культури [Плетньова, 1981, с. 71]. Мова йшла про кілька підкурганних поховань з Нижнього Подоння, датованих серединою VIII ст., у

конструкції курганів яких поховання оточувалося ровиком підквадратної форми. Саме їх дослідниця і визнала хозарськими [Плетнєва, 1986, с. 45].

Лише кілька поховань середини VIII ст. на всю територію каганату, що існував з VII по X ст., – погодьмося, не надто переконливий матеріал, щоб вивести хозар зі статусу археологічного фантома. Куди ж поділися «творці каганату», «великі завойовники», «будівники міст», «народ з релігією та писемністю»? Де їхні матеріальні рештки, втілені в археологічні пам'ятки та знахідки? Саме такі питання поставив перед собою та читачами М. Брайчевський, взявшись за написання книги «Хозарія і Русь».

З властивим для себе розглядом глибинних передумов будь-яких історичних процесів пошук відповіді дослідник повів у напрямі аналізу теоретичних моделей взаємодії осілого та кочового населення, реалізованих у книзі на прикладі взаємодії слов'ян і хозар. Вважаючи кочове суспільство принципово нездатним до будь-якої креативної діяльності, М. Брайчевський віддає пальму першості в процесах творення культури, держави, ідеології, економіки народам осілим. А Хозарський каганат є цьому живим прикладом, адже, як стверджувала археологія середини 80-х років XX ст., саме тут кочовий народ-завойовник повністю розчиняється в завойованих ним осілих та напівосілих народах, переймаючи їхню культуру, традиції, релігію і не залишаючи при цьому жодного (!) помітного власного культурного внеску.

Логіку концепції М. Брайчевського читач може оцінити самостійно, однак варто підкреслити, що монографія писалася до 1990 року і не відображає тих кардинальних змін у хозарознавстві, які сталися пізніше. Відкриття в 1970-х роках курганів «з підквадратними ровиками» в тій частині степової зони, яку С. Плетнєва «підциркуль» відвела хозарам, спричинило потужну нову хвилю інтересу до хозар. Накопичення ж нового матеріалу почалося на диво швидко. У своїх останніх роботах

[Плетнєва, 1999; 2003] С. Плетнєва все ще подавала «кургани з ровиками» як нечисленний і мало вивчений тип пам'яток, проте в дисертації О. Іванова [Іванов, 2000] було враховано вже понад 120 таких поховань (тип Соколовської Балки, або соколовський тип), і їх кількість щороку зростає. Принципові зміни зачепили й вивчення більш ранніх пам'яток перещепинської культури, атрибутованих як еквівалент культури раннього Хозарського каганату [Комар, 2002; 2006 а].

Строката матеріальна культура різноетнічного населення Хозарського каганату традиційно називається в літературі «салтово-маяцькою культурою». Остання частина назви – археологічний термін «культура» – традиційно викликає подив у фахівців із суміжних областей археології. Не став винятком і М. Брайчевський, справедливо зауваживши у своїй книзі, що насправді мова йде не про локальні варіанти, а фактично про окремі культурні типи в рамках салтівської спільності. Дійсно, замість терміна «салтово-маяцька культура» має бути вживаний зовсім інший археологічний термін – «культурно-історична спільність» (КІС). Водночас поділ салтівської КІС на локальні варіанти чи навіть культурні групи автоматично викличе й ряд надзвичайно складних проблем: там, де не спрацьовує жорсткий територіальний поділ, а спостерігається надзвичайно близьке черезполосне сусідство представників різних етносів з окремими поховальними обрядами, гончарними традиціями та специфікою речового набору, у окремі культури та типи доведеться виділяти навіть поодинокі сусідні могильники та поселення (sic!), що, звичайно ж, є абсурдом. Позиція салтовознавців пропонує поки що уникати даного теоретичного питання, оскільки, попри свою суперечливість, термін «салтово-маяцька культура» вже традиційно включає в себе всю складність даного археологічного явища, відбиваючи нівелюючу роль Хозарської держави у формуванні культури народів каганату [Флєрова, 2001, с. 163].

Проблема археологічного еквівалента раннього Хозарського каганату навпаки вже давно була піднята в українській історіографії, а в праці М. Брайчевського вона постає в уже знайомому контексті: слов'яни чи хозари. Адже саме звертаючись до знахідок багатих скарбів VII – початку VIII ст. з Подніпров'я так званого «антського» періоду, М. Брайчевський намагався показати історичне тло передумов формування тут давньоруської держави.

Мова йде про пам'ятки перещепинського типу, відкриті переважно в лісостеповому Середньому Подніпров'ї, з яких особливу увагу дослідників притягує випадково виявлений 1912 року найбагатший на сьогодні ранньосередньовічний комплекс Східної Європи із с. Мала Перещепина [Зарецький, 1912; Макаренко, 1912; Бобринський, 1914; Сокровища хана Кубрата, 1997]. У пошуках перших аналогій перещепинському комплексу І. Зарецький перераховував кілька скарбів з Полтавської губернії, у тому числі навів як найближчу аналогію і дані про Макухівську знахідку [Зарецький, 1912, с. 204-205]. Ця перша реальна аналогія згодом була доповнена Келегейською та Новосанжарівською знахідками. Розглядаючи останні, О. Тахтай звернув увагу на присутність у келегейському комплексі гончарного посуду, аналогії якому дослідник вбачав у салтівському, а також у канцирському та мачуському посуді. Даючи ж відповідь на запитання, хто міг бути споживачем такого посуду, О. Тахтай припустив, що це могло бути аланське населення, яке збереглося у степу ще з «сармато-готської стадії» [Тахтай А. Келегейський «скарб», 1927, с. 35–44].

Інший погляд на дане населення мав В. Грінченко. Дослідник розширив коло пам'яток цієї культурної групи за рахунок відкритого ним вознесенського комплексу та доданих із застереженням могил Новогригорівки. Відзначивши аналогії в речовому інвентарі між комплексами, В. Грінченко також спроектував дані обряду Вознесенки та Новогригорівки на інші

комплекси, визнавши їх тілоспаленнями. Датування групи було прив'язане ним до верхньої межі монет – 668 рiu, однак дослідник зауважив, що переважна більшість монет перетворені на підвіски-дукачі, що їх могли використовуватися цілими століттями. З огляду на це, датування всієї групи було віднесене ним до початку VIII ст. [Грінченко, 1937, с. 45–52]. Аналізуючи склад інвентарю, В. Грінченко відзначив факт присутності посуду північнокавказького вигляду у Вознесенці та Келегеях. Він також, як і О. Тахтай, поставив в один ряд відкриті ним поселення Канцирки та подібний центр із Мачух і комплекси перещепинського кола, однак появу перших пов'язав не з реліктовими аланами догунського часу, а з населенням салтівської культури. Етнос останнього дослідник визначати не наважився, коливаючись між хозарською та аланською версією. Натомість у фінальній частині висновків, розмірковуючи, для культури якого народу могло бути притаманне на початку VIII ст. таке яскраве поєднання візантійських і північнокавказьких елементів, В. Грінченко несподівано поряд із хозарами називає і слов'ян, упевнено відкидаючи, проте, версії з аварами та булгарами [Грінченко, 1937, с. 81–83]. Таким чином, уже В. Грінченком були визначені склад розглянутої культурної групи, особливості її речового набору та поховального обряду, датування та етнос носіїв. На жаль, публікація з'явилася доволі пізно [Грінченко, 1950], причому в дуже скороченому вигляді, що практично унеможливило сприйняття концепції дослідника в цілісному вигляді.

Як вже підкреслювалося, радянська історична наука кінця 30 – 50-х років ХХ ст. формувалася у специфічних умовах жорсткого політичного тиску на історичні дослідження. Різка критика концепцій про «народи панів», як правило, супроводжувалася невиправданим перебільшенням ступеня суспільної організації та економічного розвитку давніх слов'ян. Особливо яскраво це відбилося в працях Б. Рибаківа. Незва-

жаючи на «північнокавказькі» елементи культури, дослідник об'єднав перещепинський комплекс та йому подібні степові зі слов'янськими лісостеповими скарбами типу Мартинівки [Рыбаков, 1939, с. 330], а Вознесенський комплекс разом з подібними салтівськими комплексами з Тополь та Новопокровки був співвіднесений спочатку з уличами [Рыбаков, 1950, с. 11–12], а потім з «росами» [Рыбаков, 1953, с. 102–103]. Згодом Б. Рыбаков відмовився від своїх поглядів, обмеживши коло слов'янських скарбів лише тими, які включали пальчасті фібули, що, утім, не завадило досліднику зарахувати сюди ж і підкурғанну інгумацію з фібулою з Поставамук [Рыбаков, 1982, с. 68–84]. Ще радикальніші погляди свого часу були висловлені М. Брайчевським, який відніс до слов'янських пам'яток не лише Вознесенку, Перещепину, Келегеї, Нові Санжари, Макухівку, Печену, але й салтівські поховання зі Столбища та Воробйовки [Брайчевський, 1950, с. 39–45]. На своїх позиціях, як бачимо, дослідник залишався і решту свого життя.

Спадщиною даного періоду, яка перейшла до історіографії наступних років і все ще час від часу активно проявляє себе в працях деяких дослідників, можна вважати метод «деетнізації» речових наборів багатих поховань, віднесення їх до надетнічної «дружинної культури». Цей концептуальний підхід яскраво реалізований не лише М. Брайчевським, але й у дослідженнях А. Сміленко [Сміленко, 1965; 1969, с. 176, 177; 1975, с. 103–118; 1997, с. 191]. Користуючись часом доволі віддаленими аналогіями, дослідниця уникала проблеми культурної атрибуції предметів з комплексів перещепинського кола, оголошуючи частину з них імпортованими, а решту – належною до надетнічної «дружинної культури», яка нібито мала бути надзвичайно схожою у знаті сусідніх етносів. Відмовляючи тюркам у можливості використання обряду кремації, який, на думку дослідниці, на лісостеповому прикордонні міг бути виключно прерогативою слов'ян, А. Сміленко штучно

виключала з комплексів перещепинського типу Глодоси та Вознесенку, вважаючи їх похованнями слов'янських «дружинників». При цьому дослідниця не наводила і будь-якого пояснення причин відмінностей даної групи комплексів від комплексів мартинівського типу. Решту ж пам'яток перещепинського кола (Перещепина, Келегеї, Макухівка, Нові Санжари) А. Сміленко відокремила від пам'яток типу Канцирки й вважала належними «місцевим племенам (слов'янам, болгарам), переможеним хозарами» [Сміленко, 1975, с. 117–118]. Згодом появу всіх комплексів перещепинського кола дослідниця пов'язувала з епізодом «боротьби місцевих племен з Хозарським каганатом», проте тепер мова вже йшла лише про кочовиків: хозар та булгар, причому з останніми А. Сміленко співвідносила насамперед перещепинський комплекс [Сміленко, 1997, с. 191].

У 50–70-х роках ХХ ст. в самому стані прихильників кочівницької належності комплексів перещепинського кола не спостерігалось єдності. Г. Корзухіна вважала їх не скарбами, а кочівницькими похованнями, однак без уточнення етнічної належності [Корзухіна, 1955, с. 68]. Д. Чаллань співвідносив їх з кутригурами [Csallany, 1953], Д. Ласло – з аварами [Laszlo, 1955, s. 278–284], Б. Маршак та К. Скалон – з хозарами [Маршак, Скалон, 1972], Л. Рутківська – з булгарами [Рутківська, 1972]. Д. Березовець погоджувався з концепцією Б. Рыбакова про належність комплексів перещепинського кола народу «рос», проте пов'язував його не зі слов'янами, а з носіями салтівської культури [Березовець, 1970, с. 73–74], а П. Третьяков коливався між двома версіями про етнос «росів», вважаючи його нез'ясованим [Третьяков, 1970, с. 106–110]. До салтівської культури віднесла Вознесенку, Новогригорівку та Канцирку С. Плетньова, яка, проте, вважала їх залишеними окремою групою тюрків, що відрізнялася від «алано-болгарського» салтівського населення Подоння [Плетнёва, 1967, с. 8, 101–102].

М. Артамонов тривалий час не мав чіткої позиції в питанні визначення етносу власників комплексів перещепинського кола. На думку дослідника, вони репрезентували «загальнокочівницьку культуру, поширену в VII ст. на всьому обширі євразійських степів, яка разом з кочовиками проникала до сусідніх землеробських областей», а тому нічого специфічно болгарського чи хозарського не містила [Артамонов, 1962, с. 175]. Однак йому імпонувала гіпотеза Г. Корзухіної про зв'язок появи слов'янських скарбів, а також, можливо, і частини кочівницьких комплексів із проникненням хозар у Північне Причорномор'я [Корзухина, 1955, с. 78–79]. Тому М. Артамонов спочатку визначив перещепинський комплекс як скарби болгарського вождя, який, відступаючи під натиском хозар, сховав їх, а потім не зміг викопати, а Вознесенку – як поховання тюркських воїнів з верхівки Хозарського каганату, які загинули в цій боротьбі [Артамонов, 1962, с. 174–175]. Утім, згодом дослідник схилився до версії про однокультурність комплексів перещепинського кола, виділивши їх у «перещепинську культуру», яку вже впевнено пов'язав з хозарами [Артамонов, 1970, с. 17–20; 1990, с. 276].

Ширше підійшов до проблеми свого часу О. Айбабін, який об'єднав в один ряд комплекси перещепинського кола, підкурганні поховання з геральдичними поясами, а також гончарські центри Канцирки та Мачух [Айбабін, 1985]. Для виділеної таким чином культури він застосував запропонований М. Артамоновим термін «перещепинська культура» [Айбабін, 1991]. Її появу в Північному Причорномор'ї О. Айбабін датує останньою чвертю VII ст. і співвідносить з хозарами [Айбабін, 1985, с. 197–202; 1991, с. 33–34; 1999, с. 173–185]. Фактично, ця концепція ліквідувала єдину нерозроблену ланку концепції В. Грінченка, доповнивши її пам'ятками рядового кочового населення. Найрішучіше на підтримку концепції О. Айбабіна висловився Є. Круглов, який, проте, використав дещо

інше визначення, виділивши «перещепинсько-вознесенський культурно-хронологічний горизонт», генетично споріднений з пізнішими курганами з квадратними ровиками [Круглов, 1992, с. 33–36; 2002].

О. Семенов також висловлював погляди, близькі до концепції ще В. Грінченка. Він відніс до хозарських пам'яток могили I Новогригорівки, Глоси й Вознесенку, вважаючи їх спорідненими пізнішим курганам із квадратними ровиками (соколовського типу) [Семёнов, 1988]. Відносно ж підкурганних поховань VII ст., а також комплексів перещепинського кола (Перещепина, Макухівка, Келегеї, Нові Санжари), дослідник запропонував два критерії розмежування хозарських та болгарських пам'яток: наявність монет першої половини VII ст., впускний характер поховання та північно-східний сектор орієнтації небіжчика розглядаються ним як ознаки болгарські, а монети кінця VII – VIII ст., основне поховання із західним орієнтуванням – як хозарські [Семёнов, 1983; 1987; 1988; 1991; 1997].

Цілий ряд дослідників намагалися поділити перещепинські пам'ятки на дві групи: болгарську і хозарську. Це Р. Орлов [Орлов, 1985; 2001; Орлов, Смиленко, 1986; Орлов, Рассамакин, 1996], І. Гавритухін [Гавритухин, Обломский, 1996], З. Львова та Б. Маршак [Сокровища хана Кубрата, 1997], С. Плетньова [Плетнёва, 1999], П. Толочко [Толочко, 1999]. Беззастережно болгарськими вважали всі східноєвропейські кочівницькі пам'ятки VI – початку VIII ст. І. Баранов [Баранов, 1990], Ст. Ваклінов [Ваклинов, 1977], Й. Вернер [Werner, 1984], Д. Дімітров [Димитров, 1987], Ч. Балінт [Balint, 1989; 1992; Балинт, 1996], Р. агаутдінов та О. Богачов [Багаутдинов, Богачёв, Зубов, 1998; Богачёв, 1998], О. Приходнюк [Приходнюк, 2000; 2001], Р. Рашев [Рашев, 2000] та ін.

Докладніше весь комплекс проблем атрибуції пам'яток перещепинської культури розглянутий у наших працях [Комар, 2002; 2006а; Комар, Кубышев, Орлов 2006;

2013а]. Головний висновок, який безпосередньо стосується поглядів М. Брайчевського, – пам'ятки перещепинського кола практично не містять «надетнічних» елементів «дружинної культури». Елементи подібності між перещепинськими, аварськими, слов'янськими, кримськими, північнокавказькими, фіно-угорськими комплексами стосуються лише окремих загальних рис, переважно візантійського походження, проте їх виконання в кожному культурному середовищі має чіткий специфічний місцевий відбиток, який не дозволяє їх механічно змішувати. Водночас комплекси кожної з культур містять специфічні, притаманні лише їм елементи, відсутні в комплексах інших культур.

Пам'ятки перещепинського кола дуже чітко об'єднуються в єдине культурне середовище, яке неможливо розділити на дві різні етнічні групи. Контури цієї культури окреслюють складне державне утворення кочових племен із соціально стратифікованим суспільством, яке займало наприкінці VII – на початку VIII ст. територію від Південного Буга до Заволжя, контролюючи окремі регіони Західного, Центрального та Східного Передкавказзя, проникаючи епізодично в Приуралля та Закавказзя. Цьому утворенню підпорядковувалася і частина аланського населення Північного Кавказу, яка забезпечувала кочовиків ремісничими виробами, насамперед гончарним посудом. При тимчасовому перенесенні центру об'єднання до Подніпров'я сюди була спеціально переселена і група аланських гончарів, які залишили пам'ятки канцирського типу.

На чолі утворення перебувала верхівка, безумовно, тюркського походження, причому з представниками каганської династії, про що свідчить тип вознесенського поминального комплексу. Вона зберігала центральноазіатські риси поховального обряду та речового набору, які відрізняли її від основної маси підлеглого кочового населення [Комар, 2008]. Витоки останнього пов'язані зі Східним Казахстаном та Кир-

гизією, зайнятими в другій половині VI – упродовж VII ст. племенами тюркських союзів дулу та нушибі. Різниця в походженні у нашому випадку цілком закономірна, адже тюркська верхівка відрізнялася від населення тюркомовних племен союзів «теле», що були включені до I Тюркського каганату і склали його головну військову силу у походах на захід [див.: Комар 2013б]. Географічні межі об'єднання, рівень його соціальної та державної організації, тюркське походження правлячої верхівки та спорідненість основної маси кочового населення з тюркськими племенами Західно-тюркського каганату дозволяють упевнено співвіднести його з раннім Хозарським каганатом, що підтверджується і часом появи пам'яток у Північному Причорномор'ї – друга половина VII ст.

Виразні сліди появи нової групи кочовиків у другій половині VII ст. фіксуються в ареалі слов'янських лісостепових культур – пеньківської та колочинської. Причинно-наслідковий зв'язок масового випадання одночасних слов'янських скарбів з появою тут хозар уперше аргументувала Г. Корзухіна [Корзухіна, 1955, с. 78, 79], і ця концепція стала пануючою в історіографії. Щоправда, з'явилися і її «модифікації». Так, О. Щеглова, аргументувавши поділ скарбів на дві хронологічні групи, спробувала пов'язати появу першої групи з гіпотетичної втечею на північ у лісостеп частини болгар, а другу – з безпосереднім проникненням у лісостеп хозар [Щеглова, 1990]. До цього пояснення схиляються і І. Гавритухін та А. Обломський, вважаючи, проте, що безпосередніх даних про присутність хозар у лісостепу немає [Гавритухін, Обломський, 1996, с. 146, 147].

Між тим, варто звернути увагу не на той факт, що слов'янські скарби були сховані в землю, а на інший – вони не були затребувані. Пояснити останнє можна лише тим, що слов'яни з якихось причин були змушені масово покинути свої оселі, сподіваючись повернутися до них після того, як небезпека мине, проте так і не змогли

цього зробити. Чому? Відповідь на це запитання дають лісостепові поховання перещепинської культури. Арцибашево та Рябівський могильник наочно демонструють, що глибоке проникнення кочовиків до лісостепу не було одномоментною акцією – вони на певний час закріпилися там, змусивши пеньківське та частину колочинського населення Лівобережжя тікати. Саме це й викликало випадання Гапонівського, Суджанського, Колосковського, Блажківського, Козіївського, Трубчевського та їм подібних лівобережних скарбів.

Навіть більше, перещепинський комплекс було виявлено поруч із пеньківським поселенням, на якому зібрані окремі предмети горизонту скарбів 1 групи (браслети, геральдична бляшка) [Левченко, 1999]. Датування пеньківського поселення поблизу Нових Санжар менш чітке, проте до заключної фази III пеньківської культури відноситься Більське поселення [Приходнюк, 1998, с. 40–60]. Припинення існування поворсклинської групи пеньківських поселень однозначно пов'язане з появою тут кочовиків. Глодоси та поховання із Журавлихи, Білої Церкви та Геленівки дещо пізніші, утім, вони свідчать і про появу кочовиків наприкінці VII ст. на кордоні лісостепоного Дніпровського Правобережжя, що й спричинило випадання мартинівського, хацківського, вільховчицького та малоржавецького скарбів.

Уся лісостепова група розглянутих комплексів (Перещепина, Нові Санжари, Макухівка, Постаवмуки, Березівка, Рябівка, Арцибашево, а також гончарні майстерні Мачух) хронологічно пізніші слов'янських скарбів 1 групи за О. Щегловою; поховання ж Глодос, Геленівки та Журавлихи, найвірогідніше, представляють горизонт, наступний і до скарбів 2 групи. Датування скарбів 1 групи найповніше розглянуто І. Гавритухіним [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 53–95], який дійшов висновку про високу ймовірність їх одночасного випадання, пов'язаного з якоюсь історичною подією останньої третини

VII ст. Щоправда, І. Гавритухін та А. Обломський пов'язують її не з появою хозар, а з гіпотетичним вторгненням на лівий берег Дніпра «агресивної» групи правобережних слов'ян – носіїв культури «типу Сахнівки» [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 144–147]. Дослідники вірно помітили, що ареал поширення слов'янських скарбів 1 групи на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра в цілому збігається з ареалом поширення волинцевської культури. З їх поля зору випало лише те, що волинцевська культура відбиває зону розселення підданих хозар – сіверян та полян [Сухобоков, 1992, с. 29–36, 60–66; 1998; Петрухин, 2001, с. 139], а всі скарби 1 рупи загалом чітко лягають в ареал племен – данників Хозарського каганату: сіверян, полян, радимичів та в'ятичів.

Масове випадіння скарбів, припинення функціонування пеньківських та колочинських поселень маркують катастрофічний фінал слов'янської культури на Дніпровському Лівобережжі, причиною якого стало вторгнення хозар. Навряд чи можна уявляти картину тотального винищення слов'янського населення – як уже зазначалося вище, скарби не були викопані своїми власниками, оскільки слов'янам просто не вдалося повернутися на свої землі, захоплені кочовиками. Судячи з хронології кочівницьких комплексів, хозари залишалися в лісостеповому Лівобережжі ще в першій чверті VIII ст., але потім відкочували до Поволжя. Слов'яни поступово почали повертатися на свої землі, однак вони несли вже помітно видозмінений комплекс культури: кераміки, житлобудівництва, ювелірних виробів, що маркував появу нової культури – волинцевської [Комар, 2012].

З'явилися її поселення й на традиційно «полянському» Київському Правобережжі. Однак особливо показовими в питанні часу початку контактів хозар з полянами є знахідки поховань перещепинської культури на Київщині. Свідченням просування кочовиками до самого Києва є ювелірний скарб 1892 року [Корзухина, 1995, табл. 1], кочівницькі ж поховання ви-

явлені дещо південніше. Поховання біля с. Журавлиха (90 км на південь від Києва) було впускним, зі східною орієнтацією тіла й у супроводі шкури та збруї коня, а також соліда Константа II 646–651 років чеканки [Стріхар, 1992; Комар, 2006б]. Нарешті, найпівнічніше поховання, виявлене біля с. Геленівка (сучасна Оленівка), розташоване за 40 км від центру давнього Києва, є підкурганною кремацією [Rulikowski, 1880]. Усі загадані поховання датуються останньою чвертю VII – першою третинною VIII ст., коли, очевидно, і стався описаний у «Повісті временних літ» епізод появи хозар на Київських горах [Лаврентьевская летопись, 2001, стб. 16, 17]. За київським переказом, модифікованим наприкінці X ст., поляни дали хозарам данину мечами, отримавши яку, хозарські старійшини нібито пророкували загибель Хозарії від рук киян. Утім, реально на початку VIII ст. поляни, як і решта слов'янських союзів (сіверяни, радимичі й в'ятичі), не змогли чинити гідного опору й надовго опинилися у статусі данників хозар.

Порівнюючи стан розвитку волинцевської та більш ранніх пеньківської і колочинської культур, М. Брайчевський справедливо відзначив не лише відсутність занепаду культури слов'ян, але й помітний поступ, який позначився появою гончарного посуду. Проте певний регрес у розвитку культури сіверян все ж стався, причому доволі несподівано – на початку IX ст. У вогні гине центр сіверян – Битицьке городище, населення ховається по невеликих мисових та заплавних городищах, безкурганний поховальний обряд змінюється курганним, у побуті зникає високоякісний гончарний посуд, а також, що особливо показово, різко скорочується кількість та асортимент салтівських імпортів при появі явного західного імпульсу в жіночих прикрасах. Усі ці зміни маркують трансформацію волинцевської культури в роменську [Сухобоков, 1992; 1998], на етапі якої спостерігається помітне ослаблення салтівського, а отже, й хозарського впливу на сіверян загалом.

У рамках самої роменської культури також виділяється етап з катастрофічним варіантом завершення. Найбільш досліджене поселення ранньороменського етапу – Новотроїцьке городище – було розгромлене в другій половині IX ст.

Наступний етап культури характеризується вже повною відсутністю салтівських імпортів, натомість на всіх роменських пам'ятках другого етапу присутній гончарний давньоруський посуд. Історичний зміст останньої події доволі прозорий – однозначно мовиться про стадії включення сіверянського союзу до складу Руської держави, зокрема, про похід Олега 884 року [Лаврентьевская летопись, 2001, стб. 24]. Не так просто пояснити розгром Битиці. Хто на початку IX ст. був здатен кинути виклик хозарам, здійснивши напад на сіверянський адміністративний центр, розташований лише за три дні кінного переходу від ареалу салтівської культури? Знахідки в шарі розгрому городища характерних наконечників стріл «гнъоздовського типу» підводять до несподіваного припущення, що нападниками в даному випадку знов могли бути руси [Комар, 2003, с. 103–106].

Дослідники раннього етапу історії та археології Русі останнім часом дедалі частіше висловлюють сумніви щодо існування якого-небудь помітного утворення в Середньому Подніпров'ї раніше кінця IX ст., коли тут з'являються дружини князя Олега [Петрухин, 2001; Цукерман 2003; 2007]. Головним аргументом при цьому виступає відсутність у Києві та інших великих центрах Південної Русі виразних давньоруських археологічних шарів та комплексів IX ст., а також лаконічність і нечіткість перших згадок «русі» в «Бертинських анналах» та посланні патріарха Фотія. Акцентуація переноситься на північ Русі, у бік Ладоги або й взагалі Бірки, де справді є відповідні археологічні матеріали IX ст., історія ж «київської» Русі доолегового часу оголошується патріотичною фантазією київських літописців. Подібні погляди, безперечно, викликали б гостру й емоційну ре-

акцію в М. Брайчевського – послідовного прихильника концепції двох паралельних руських утворень із центрами в Києві та Ладозі, яку дослідник докладно викладає у книзі «Аскольд – цар київський».

Логіка опонентів дійсно проста: від 839 року (часу прибуття «руського» посольства в Інгельгейм) до 882 року (завоювання Києва Олегом) пройшло майже півстоліття, які чомусь ніяк не відбилися в археологічних матеріалах Києва. Якщо б ішлося про вже певне державне об'єднання, здатне до гучних зовнішньополітичних акцій, то логічно було б очікувати саме в цей час появи ознак нової державної культури, створеної на базі місцевої слов'янської культури або ж привнесеної скандинавської. Її відсутність, проте, не видається зовсім екстраординарним явищем. Навпаки, фахівцям-номадистам ця ситуація добре знайома. На сьогодні нам відомі лише поодинокі поховання авар та тюрків VI ст., дунайських праболгар кінця VII – першої половини VIII ст., взагалі не відомі поховання гунів другої половини IV ст., печенігів IX – першої половини X ст. Чи означає це, що насичена яскравими подіями рання історія гунів, печенігів, Аварського й Тюркського каганатів, Болгарського ханства є результатом фантазії давніх хронікерів?

Чому початкова фаза культури кочівницьких об'єднань, навіть локалізованих на дуже вузьких територіях (як авари та праболгари), настільки слабо фіксується археологічно? Традиційно цей феномен пояснюється через призму економічних стосунків. Відірвані від попередніх сировинних і ремісничих баз, не знаючи можливостей та особливостей ново захоплених територій, і, паралельно, перебуваючи в стані воєнної конфронтації з усіма навколишніми народами, кочовики завжди потребували часу на реставрацію власної економіки та відновлення повноцінної системи обміну. Після налагодження ж нових економічних зв'язків вони завжди створювали нову культуру, яка вже дуже помітно різнилася від їхньої культури у вихідному

регіоні міграції. Чи серйозно мала відрізнялася ця модель у випадку з «річковими» та «морськими» кочовиками – русами та норманами (як класифікує дані народи О. Прицак) [Pritsak, 1981]?

Дослідники-хозарознавці ставлять перед русистами не лише подібні запитання. Докладно проаналізувавши писемні звістки про ситуацію на півдні Східної Європи в середині IX ст., А. Новосельцев дійшов висновку про існування «Руського каганату», який вже в 30-х роках став потужним суперником Хозарії. Саме проти русів у цей час до Північного Причорномор'я були переселені тоді ще піддані хозар – мадяри, саме проти русів був збудований і Саркел [Новосельцев, 1990, с. 205–211]. Висновки дослідника багато в чому підтверджує і археологія. Спеціально розглянувши систему оборони північно-західного кордону Хозарського каганату, Г. Афанасьєв констатував факт будівництва потужних салтівських кам'яних фортець (городища 4 типу) одразу після побудови Саркела (тобто після 837 року). Величезні працезатрати на їх спорудження, а також осмислене стратегічне розташування салтівських городищ усіх типів, свідчать про масштабну державну акцію, направлену на оборону кордону від могутнього північно-західного ворога, що особливо загрожував з півночі Дону. У середині IX ст. таким ворогом могли бути лише руси [Афанасьєв, 1993, с. 123–150].

Версія В. Петрухіна про те, що будівництво Саркела і всієї лінії оборони кордону насправді відображає не кризу, а розквіт Хозарського каганату, демонстрацію його сили й посилення контролю в прикордонних зонах домену [Петрухин, 2002, с. 80–81] не є переконливою. Сам факт посольства хозар до недавнього ворога й суперника в Криму – Візантії, причому з несподіваним проханням побудувати військову фортецю на Дону – уже сам по собі означав наявність гострої кризи. Підтверджується це й фактом значної політичної поступки хозар, яка була платою за візантійську допомогу

в спорудженні Саркела. За археологічними даними, спостерігається різке припинення салтівського впливу на матеріальну культуру населення Криму в середині IX ст. [Комар, 1999; Виноградов, Комар, 2005]. Ці події слід синхронізувати з утворенням візантійської феми Херсона у 841 році, яке, на думку О. Айбабіна, супроводжувалося перебудовою цитаделі Бакли та укріплень Мангупа, спорудженням нової фортеці на плато Сюйрень, а також активізацією економічної діяльності в Херсоні [Айбабин, 1999, с. 215–221]. Різке посилення впливу Візантії в цьому регіоні в середині IX ст. однозначно відбивало серйозні поступки з боку хозар, піти на які, безумовно, їх змусили екстраординарні обставини зовнішньополітичного характеру.

Розгром Битиці на початку IX ст. й подальше ослаблення хозарського контролю над сіверянами, навмисне переселення хозарами маляр у Північне Причорномор'я в 30-х роках IX ст. та їх поява під Києвом [див.: Комар, 2011а; 2012], будівництво в цей же час Саркела й потужної лінії оборони на північно-східному кордоні Хозарії, нарешті, титул «хакан» володаря русів у 839 році за «Бертинськими анналами» та арабськими джерелами, однозначно мають свідчити, що ранній Руський каганат народжувався в динамічному протистоянні з Хозарським каганатом. Ця боротьба, як відомо, була завершена на користь Русі київським князем Святославом у 969 році.

Руський каганат на сьогодні не має чіткого археологічного еквіваленту. Очевидно, що питання ще чекає на своє вирішення, хоча вже зараз можна окреслити чіткий трикутник: Київ – Шестовиця – Гньоздово, який станом на рубіж IX–X ст. демонструє повний набір ознак давньоруської культури, помітно відмінної від культури Ладоги та Рюрикового городища цього ж хронологічного зрізу. Близькість новоутвореної давньоруської культури Києва, Шестовиці та Гньоздова означає, що вони певний час вже були включені в єдиний культурно-економічний та політичний

простір, який можна ототожнити лише з окремим південним руським об'єднанням. Чому б не Аскольда, як це припускав М. Брайчевський?

Показово й те, що лише в похованнях вказаного трикутника знайдені візантійські монети часу Руського каганату: у гньоздовських кургані 97 1899 року та кургані 47 1950 року – солід Феофіла, Михайла II та Константина (829–842 рр.) і міліарісій Василя I та Константина (869–877 рр.), два соліди тих же правителів – у Чорній Могилі в Чернігові [Равдина, 1988, с. 43–44, 125]. На особливу увагу тут заслуговують соліди, адже золоту монету у Візантії було заборонено до вивезення, і її потрапляння до рук варварів, як правило, було наслідком політичних контактів чи виплат [Семёнов, 1991, с. 127; Сокровища хана Кубрата, 1997, с. 20–21]; до Хозарії, наприклад, візантійська монета взагалі не потрапляла після 50-х років VIII ст. [Комар, 2011б]. Інакше кажучи, політичні контакти Руського каганату з Візантією, реконструйовані М. Брайчевським у книзі «Аскольд – цар київський», знаходять відображення не лише в писемних, але і в археологічних джерелах. Дослідник переконливо доводить, що давньоруські літописи в найдавнішій частині умисно акцентують увагу на Олегові, приписуючи йому неіснуючі легендарні подвиги (такі, як похід на Константинополь), здійснені насправді Аскольдом.

Звичайно, концепція «Руського каганату» М. Брайчевського є переважно вченим конструктом і на уявній шкалі «антинорманізму-норманізму» займає нішу крайнього показника антинорманізму, що в світлі археологічних публікацій давньоруських матеріалів останніх десятиліть є дуже слабкою ланкою.

У той час, як можливості писемних джерел тут практично вичерпані, археологія щороку поповнює скарбничку наших уявлень про Південну Русь IX–X ст., де дедалі конкретніше починає проступати роль скандинавського елементу у формуванні давньоруської держави та її культури [Андрощук,

1999; Зоценко, 2003; Андрощук, Зоценко, 2012 та ін]. Ці матеріали доволі виразні, утім, датуються не раніше кінця IX ст., що залишає питання норманського впливу саме при Аскольді (а не пізніше – у часи Олега) відкритим. Тож ким насправді був Аскольд – останнім з «династії Києвичів» чи зайшлим шведським ярлом – відповіді немає й досі.

Книга М. Брайчевського писалася раніше, ніж почалася відверта розмова археологів про внесок скандинавських елементів у культуру ранньої Русі, і відноситься до специфічного періоду історіографії 1980 – початку 1990-х років. З одного боку, це був період зняття цензури і спроби писати без ідеологічного навантаження, з другого, – традиції попередньої радянської історіографії нікуди не поділися й активно домінували у свідомості авторів. М. Брайчевський, який ще з 1960-х років перебував під пильною увагою партійних органів за підозрою в «українському націоналізмі», виробив характерний стиль аргументації в «слизьких моментах», за яким, на перший план виносилися тези з праць московського академіка Б. Рибаківа, лише після яких додавалися роздуми власне М. Брайчевського. Ця позитивна «вторинність» насправді була одним із «захисних прийомів» київської археології радянської доби, запропонованим, як це не дивно, самим Б. Рибаківом. Під час свого публічного виступу в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, Б. Рибаків порівняв якомсь трипільські орнаменти з українською народною вишивкою, зауваживши, що, на відміну від українських учених, він може спокійно про це говорити. І справді, цензура від ЦК КПУ не могла звинуватити в націоналізмі українських вчених, якщо вони посилалися при цьому на ідеї та праці, видані в Москві.

Одним з таких моментів, який використав М. Брайчевський для написання книги «Аскольд – цар київський», стала спроба Б. Рибаківа реконструювати у складі пізнього Никонівського літопису окремих «Літопис Аскольда», появу якого М. Брайчевський пов'язував з надійно засвідченою

джерелами спробою християнізації Русі в 60-х роках IX ст. Другим посилом став дотепний аргумент Б. Рибаківа проти норманістів, за яким, після захоплення Олегом Києва та підступного вбивства Аскольда, насправді не Київ приєднали до Ладоги, а Ладогу до Києва. Саме Київ був оголошений Олегом «матір'ю міст руських», а північний князь перебрав на себе чи переклав на малолітнього Ігоря Рюриковича південний титул «кагана», яким у Києві величали ще й навіть Володимира Святославича. З точки зору не династійної історії та історії формування інститутів держави, Русь X ст. виявляється прямою спадкоємницею Русі Аскольда, а отже, система державної організації, створена в середині IX ст. «південними» русами, виявилася значно ефективнішою, ніж «північна», і це сповна оцінили Олег та Рюриковичі.

У контексті стану радянської історичної науки 80-х років XX ст. сама постановка питання про створення Аскольдом державного об'єднання в Києві цілком мала сенс. І хоч як стрімко почалися зміни, книга М. Брайчевського все одно стала першою комплексною спробою розкрити суть цього явища, дослідити передумови виходу Русі Аскольда на міжнародну арену, її контакти з візантійцями, мадярами, болгарами, а також причини першої християнізації Русі та її невдачі. Концепція вражає і водночас дещо відлякує своєю сміливістю й масштабністю, кидаючи виклик нині діючим і майбутнім поколінням дослідників історії Русі, закликаючи до дискусії, обговорення, нових спостережень. Саме в цьому М. Брайчевський завжди вбачав своє головне завдання, і саме це йому завжди вдавалося бездоганно.

Видані вже після смерті дослідника «Хозарія і Русь» та «Аскольд – цар київський» в числі інших праць М. Брайчевського мають посісти своє місце все ж серед пам'яток історичної думки радянської доби, де новаторство й свобода академічної наукової думки мають оцінюватися в зовсім іншому контексті, ніж новочасні.

Література

- Айбабин А.И.* Погребение хазарского воина // Советская археология. – 1985. – № 3. – С. 191–205.
- Айбабин А.И.* Келегейское погребение военного вождя // Проблемы на прабългарската история и култура. – София : Аргес, 1991. – Вип. 2. – С. 28–35.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь : Дар, 1999. – 350 с.
- Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни у Подесенні. – Київ, 1999. – 140 с.
- Андрощук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности Южной Руси : каталог. – Paris : АСНВуз, 2012. – 367 с.
- Артамонов М.И.* Очерки древнейшей истории хазар. – Ленинград : СоцЭкГИз., 1936. – 138 с.
- Артамонов М.И.* Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарии // Советская археология. – 1940. – Т. 6. – С. 130–167.
- Артамонов М.И.* История хазар. – Москва ; Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 524 с.
- Артамонов М.И.* Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья (В.В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М, 1970) // Советская археология. – 1974. – № 1. – С. 245–254.
- Афанасьев Г.Е.* Муравьевский клад (к проблеме оногуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепь) // Советская археология. – 1987. – № 1. – С. 193–202.
- Афанасьев Г.Е.* Донские аланы. – Москва, 1993. – 181 с.
- Афанасьев Г.Е.* Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? // Российская археология. – 2001. – № 2. – С. 43–55.
- Багаутдинов Р.С., Богачёв А.В., Зубов С.Э.* Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). – Самара : СамВен, 1998. – 286 с.
- Балинт Ч.* О принадлежности находки в Малой Перещепине Куврату (история вопроса) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – Киев : Наукова думка, 1996. – С. 54–64.
- Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). – Киев : Наукова думка, 1990. – 168 с.
- Березовець Д.Т.* Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. – 1970. – Т. 24. – С. 59–74.
- Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва : Наука, 1950. – Т. 1. – 382 с.
- Бобринский А.А.* Перещепинский клад // Материалы по археологии России. – 1914. – № 34. – С. 110–120.
- Богачёв А.В.* Кочевники Лесостепного Поволжья V–VIII вв. – Самара, 1998. – 108 с.
- Брайчевський М.Ю.* Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI–VIII ст. ст. // Археологія. – 1950. – Т. 4. – С. 27–55.
- Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – Київ : Наукова думка, 1968. – 224 с.
- Брайчевський М.Ю.* Вибране. – Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 2009. – Т. 2. – 816 с.
- Ваклинов С.* Формиране на старобългарската култура VI–XI век. – София, 1977. – 293 с.
- Виноградов А.Ю., Комар А.В.* Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму

VIII – начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики // Сугдейский сборник. – Киев ; Судак, 2005. – Т. 2. – С. 38–56.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно- исторический контекст. – Москва, 1996. – 296 с.

Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. – Москва : Наука, 1964. – 222 с.

Грінченко В.А. Пам'ятник VIII в. відкритий біля с. Вознесенки на Запоріжжі 1930 р. – Київ, 1937. – 89 с. – (Науковий архів ІА НАНУ, ф. Г/1).

Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. – 1950. – Т. 3. – С. 37–63.

Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. – Варна, 1987. – 303 с.

Зарецкий И.А. Кладъ найденный при селе Малая-Перещепина Константиновскаго уезда Полтавской губернии // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 181–207.

Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода» // Ruthenica. – Київ, 2003. – Т. 2. – С. 26– 52.

Иванов А.А. Раннесредневековые подкурганские кочевнические захоронения второй половины VII – первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья : автореф. ... канд. ист. наук. – Волгоград, 2000. – 24 с.

Кляшторный С.Г. Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон // Сборник в память на проф. Станчо Ваклинов. – София, 1984. – С. 18–22.

Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. – 1999а. – № 2. – С. 111–136.

Комар О.В. Населення степів Північного Причорномор'я VI – початку VIII ст. : автореф. ... канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 20 с.

Комар О.В. Про час і обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–X ст. – Чернігів, 2003. – С. 102–107.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2006 а. – Т. 5. – С. 7–244, 413–432.

Комар А.В. Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2006б. – Т. 5. – С. 403–412.

Комар А.В. Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе // Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2008. – С. 288–300.

Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Київ : ІА НАНУ, ЦІ НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2011. – Вип. 7. Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. – С. 21–78.

Комар А.В. Куда «запаздывают» монеты? (К вопросу о роли монет в датировке раннесредневековых памятников Восточной Европы VI–VIII вв.) // Петербургский апокриф. Послание от Марка. – Санкт-Петербург ; Кишинев : Университет «Высшая антропологическая школа», 2011. – С. 555–566.

Комар А.В. Поляне и северяне // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год. – Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – С. 128–191.

Комар А.В. Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI – первой

половины VIII в. // Западный Тюркский каганат. Атлас. – Астана : Service Press, 2013. – [844 с.]. – С. 671–737.

Комар А.В. Хазарская дилемма: тюрки или теле // Тюркологический сборник 2011–2012. – Москва : Наука, 2013. – С. 171–203.

Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2006. – Т. 5. – С. 245–374.

Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в 1 тыс. н. э. // Советская археология. – 1955. – Т. 22. – С. 61–82.

Лаврентьевская летопись. – Москва., 2001. – 733 с.

Круглов Е.В. К проблеме формирования хазарской этносоциальной общности // Вопросы этнической истории Волго-Донья. – Пенза, 1992. – С. 32–37.

Круглов Е.В. Хазары – история только начинается // Хазары. – Москва, 2002. – С. 61–66.

Левченко Д.І. Знахідки VI–VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 1. – С. 26–28.

Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – № 62. – С. 85–150.

Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. – Москва : Наука, 1983. – 225 с.

Макаренко Н.Е. Перещепинский клад // Известия Императорской Археологической комиссии. – Санкт-Петербург, 1912. – Вып. 46. – С. 207–211.

Маршак Б.И., Скалон К.М. Перещепинский клад. – Ленинград : Гос. Эрмитаж, 1972. – 20 с.

Мерперт Н.Я. Против извращений хазарской проблемы в археологии // Против вульгаризации марксизма в археологии. – Москва : Из-во АН СССР, 1953. – С. 165–190.

Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. – Казань, 1957. – 37 с.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков : Высшая школа, 1985. – 148 с.

Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. – Ереван : АН АССР, 1984. – 257 с.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва : Наука, 1990. – 263 с.

Орлов Р.С. Культура кочевников IV–VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. – Киев : Наукова думка, 1985. – С. 98–105.

Орлов Р.С. Культура неслов'янських народів України IV–VIII ст. // Історія української культури. – Київ : Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 991–1007.

Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я. Новые памятники VI–VII вв. из Приазовья // Материалы 1 тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – Киев : Наукова думка, 1996. – С. 102–116.

Орлов Р.С., Смиленко А.Т. Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья // Археология Украинской ССР. – Киев : Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 225–231.

Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Март. – С. 21–32.

Петрухин В.Я. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999. – Москва, 2001. – С. 127–142.

Петрухин В.Я. Хазария, венгры и Русь у Константина Багрянородного: тезисы к новому комментарию // Хазары. – Москва, 2002. – С. 78–81.

Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 146. – С. 1–196.

Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва : Наука, 1981. – С. 62–75.

Плетнёва С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – Москва : Наука, 1982. – 190 с.

Плетнёва С.А. Хазары. – Москва, 1986. – 88 с.

Плетнёва С.А. Хазарские проблемы в археологии // Советская археология. – 1990. – № 2. – С. 77–91.

Плетнёва С.А. Саркел и «шёлковый путь». – Воронеж : Издательство ВГУ, 1996. – 166 с.

Плетнёва С.А. Очерки хазарской археологии. – Москва ; Иерусалим : Мосты культуры, 1999. – 370 с.

Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XIII века. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2003. – 248 с.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. – Воронеж: Воронежский университет, 1998. – 170 с.

Приходнюк О.М. Болгары та хозари // Давня історія України. – Київ : Наукова думка, 2000. – Т. 3. – С. 208–211.

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). – Київ ; Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 284 с.

Равдина Т.В. Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси. – Москва : Наука, 1988. – 150 с.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. – Велико Търново : Faber, 2000. – 192 с.

Рутківська Л.М. До питання про найдавніші болгарські племена на території України // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 10. – С. 44–52.

Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 319–337.

Рыбаков Б.А. Уличи (историко-географические заметки) // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1950. – Вып. 35. – С. 3–17.

Рыбаков Б.А. Древние русы (к вопросу об образовании ядра древнерусской народности в свете трудов И.В. Сталина) // Советская археология. – 1953. – Т. 17. – С. 23–104.

Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // Советская археология. – 1953. – Т. 18. – С. 128–180.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва : Наука, 1982. – 590 с.

Семёнов А.И. Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. – Ростов на Дону, 1983. – С. 98–102.

Семёнов А.И. К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Учтепе // Краткие сообщения института археологии. – 1987. – № 192. – С. 59–66.

Семёнов А.И. К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1988. – № 29. – С. 97–111.

Семёнов А.И. Византийские монеты келегейского комплекса // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1991. – № 31. – С. 121–130.

Семёнов А.И. К оценке различий погребального обряда курганных захоронений типа Сивашёвки и типа Соколовской балки // Древности Кубани. – Краснодар, 1997.

- Сміленко А.Т. Глодоські скарби. – Київ : Наукова думка, 1965. – 85 с.
- Сміленко А.Т. Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А.К. Тахтая) // Славяне и Русь. – Москва : Наука, 1968. – С. 158–166.
- Сміленко А.Т. Осіле населення степового Подніпров'я в раннє середньовіччя // Археологія. – 1969. – Т. 22. – С. 101–179.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – Київ : Наукова думка, 1975. – 209 с.
- Сміленко А.Т. Про пограниччя Болгарії і Русі в раннє середньовіччя // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ ; Львів : Рас, 1997. – С. 190–196.
- Сокровища хана Кубрата. – Санкт-Петербург : Славия, 1997. – 333 с.
- Стріхар М.М. Кочівницьке поховання біля с. Журавлиха на Київщині // История и археология Слободской Украины. – Харьков, 1992. – С. 196–197.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). – Київ : Наукова думка, 1992. – 215 с.
- Сухобоков О.В. Деякі проблеми етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I – початку II тис. н. е. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – № 1/2. – С. 59–65.
- Сухобоков О.В. Передмова наукового редактора // *Брайчевський М.Ю.* Вибране. – Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 2009. – Т. 2. – С. 5–10.
- Тахтай А. Келегейський «скарб» 1927 р. // НА ІА НАНУ, ф. УАК, № 116/48, 56 арк.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев : Абрис, 1999. – 198 с.
- Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности. – Ленинград : Наука, 1970. – 155 с.
- Флєрова В.Е. Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001 а. – Т.2. – С. 163–190.
- Флєрова В.Е. Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону // Хазарский альманах. – 2002. – Т. 1. – С. 169–188.
- Флєрова В.Е., Флєров В.С. Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: закономерность выделения // XXI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. – Кисловодск, 2000. – С. 137–141.
- Цукерман К. Два этапа формирования древнерусского государства // Археологія. – 2003. – № 1. – С. 76–99.
- Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории // У истоков русской государственности. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2007. – С. 332–351.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск, 1990. – С. 162–204.
- Balint Cs. Die Archaeologie der Steppe: steppen Volker zwischen Volga und Donau vom 6 bis zum 10 Jh. – Wien ; Koln, 1989. – 440 s.
- Balint Cs. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe // Awarenessforschungen. – Wien, 1992. – B. 1. – S. 309–496.
- Csallany D. Baszujfalusi avarkori hamvasztasos letet // Archaeologiai Ertesitő. – 1953. – N 1/2. – S. 133–141.
- Laszlo G. Etudes archeologicaes sur la societe des Avars // Archaeologia Hungarica. – 1955. – T. 34. – S. 157–208.
- Pritsak O. The origin of Rus'. – Cambridge ; Massachusetts, 1981. – Vol. 1. – 926 p.

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаем столько, сколько помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

Rulikowski E. Mogila w Helenowce w powiece Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana // Zbior Wiadomosci do Antropologii krajowej. – Krakow, 1880. – T. 4. – Dl. I. – S. 1–8.

Werner J. Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. – Munchen, 1984. – 79 s.